

१०
५

अथ

१०
५

ग्रन्थनामः- परिभाषेन्दुशेखरः ।

2092 कर्तृनामः- नागेशभट्टः Paribhashendu Shekharah.

विषयः- व्याकरणम्

$\frac{90}{5}$

परिश्रमिन्नु शैखरः ”

तस्यैह विषयार्थ बोधकत्वेनेति शास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं फलतीति भावः ॥ तथा नेति ॥ आक्षेपणं नेत्यर्थः ॥ हि शब्दोऽप्येवमेव विवक्ष्योति ॥ शास्त्रस्येता
दिना ॥ सूत्रात्मकस्यैवार्थः ॥ आपाक्षरमसंदिग्धं सारवत् विश्वतो मुखं ॥ असौ भगवन् वक्ष्ये च सूत्रं सारवत् विदुः ॥ स्यात्प्रियुक्तोक्तसूत्रादक्षणे
असंदिग्धत्वं स्यादिति विप्रविष्टतया संदिग्धार्थकत्वे सूत्रस्यैव भगवत्पक्षे तस्यासंदिग्धार्थप्रतिपादनो विवक्ष्योति ॥ न्यायसिद्धेर्दोषकमाह
असंदिग्धोति ॥ यद्यननुलोक्यत्वं संहिवर्तकसामग्रीसमवधानेन तत्त एव तन्निष्ठत्वात् ॥ उद्देश्यस्य विव्याहृतेरियं व्यर्थं सत आह ॥ अ
संदिग्धोति ॥ अनुवृत्तानं शब्दो प्रयोगः संदिग्धोच्चारणेति ॥ संदिग्धार्थसंदिग्धपदे अर्थ आद्य ॥ संदिग्धार्थकमित्यर्थः ॥ संदिग्धार्थकत्वं वृण
कारस्य संदिग्धार्थकाण्यपदक ५८ कत्वेन तथा वाणादिप्रदेशे संदेहजनकत्वात् सूत्रस्थत्वेण कावोच्चारणरूपेण पार्यव्यापारेणैवार्थः ॥
व्याख्यानातिरिक्तोति ॥ एतत्तत्त्वशास्त्रप्रवर्तकाचार्यपरंपरावगतोपदेशरूपव्याख्यानातिरिक्तोत्यर्थः ॥ अनपेक्षत्वात् ॥ तदपेक्ष
त्वं चैतदभावप्रयोऽप्युक्त्या वप्रतियोगित्वं ॥ तथा चानुशास्त्रे संदेहनिवृत्तिः पूर्वोक्तव्याख्यानातिरिक्ताधुनिकपरिकल्पितव्याख्यानाभा
वप्रयोऽप्युक्त्या वप्रतियोगिनीनेति समुद्दिताः ॥ एवं वा त्रसंदेहनिवृत्तिः ॥ उक्तव्याख्यानातिरिक्तव्याख्यानेन न कायेति कीदृशवहनीवत्
नियमाप्रियमावश्यकीति भावः बोध्यते इति ॥ उक्तनियमद्वारा नुमीयते इति ॥ यागे कांतं तत्र भाविं समासि फलकत्वा नुपपत्त्या स दुप
पादस्य दुस्तरं ध्वंसस्य + स्वर्गसाधनत्वात् यथा नुपपत्त्या नुपपादकस्या पूर्वस्य यथा कायनं यथा वा मूत्रस्य कांतं तत्र भाविं कल्पनं तथा वापि

ग

१०/६

१०/५

श्रीमत्सुवासुदेवाय नमः ॥ गुरुं विधेयं चैरं न वा ध्यात्वा वदद्दिभारती ॥ विवृणोमि यथामेधं परिभाषेदुशोरवरं ॥ प्रवृत्तिमेतं दृष्ट्वा मेहसत्यामापितः ॥
तथापि देशिककृत्या वा कालपतिसंप्रतं ॥ होषाचितोपितनुतां मप्रबंधः संतां मुदे ॥ ॥ सद्गुक्तिभिर्नरुभिः कलंकोपि विधुर्धया ॥ नमस्कृत्तुमंदादी
किरीटरत्नभासरीविराजितां प्रिल्लणभूपतीं दल्लसंमिते ॥ तनोतु सर्वमंगला लतिः परां मुदं सतां मही न वा कृ विभूषिता मनीषि
शेषशर्मणः ॥ प्रारिक्षितग्रंथस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तये ॥ एतत्तत्त्वशास्त्रमूलात् न चतुर्दश सूत्रोपदेशे स्वेन प्राचार्यत्वात् सां बशिवस्येन
गुरुग्रंथादौ समुचितं न स्यात्तत्कं सतं मोंं शिष्यशिष्यार्थनिबध्नत्वात् ॥ किं किं किं तं प्रतिज्ञानी ते तत्तत्सादिना ॥ कुरुत श्रुति ॥ यशः शिष्याणां
अनायासशान्त्यन्यसुखतस्य वात्सगामितादात्मनेपदं ॥ काटना मिति ॥ काटस्य त्वभायादितः परिभाषार्थग्रहणं समर्थं सति तत्तत्तुल्य
त्वं ॥ परिभाषेदुशोरवरमिति ॥ ग्रंथपक्षे इदं शब्दपरिभाषाशब्दो भूषणं यस्यैवार्थः ॥ शिवपक्षे तु परिभाषेदुशोरिति न पुरव्यं सकादित्यात्सु
सुपेति वा समासः ॥ परिभाषापदार्थप्रकाशयेति ॥ इदं सुतु रात्रावेवं युपमेयोपेक्षयोपमानस्याधिक्यं बोध्यं शोखरो भूषणं यस्यैविति बहुव्रीहिः ॥
सो रदेवादिभिः परिभाषात्वेनाभ्युपगतानां पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्तु शाहीनां परिभाषात्वात् साभावस्फोरणा यसो वपरिभाषाणां युदासायया
स्येयपरिभाषास्वरूपनिर्धारणाय च पुनः प्रतिज्ञानीते ॥ प्राचीनेत्यादिना ॥ आपि शास्त्रादितं यत्तत्परिभाषाकडिइत्यर्थः ॥ पाणिनीयतंत्र
इति ॥ सूत्रवार्तिकभाष्ये तत्तद्वित्यात्मक इत्यर्थः ॥ शापकद्वयापसिध्या नीति ॥ अभ्यहितत्वात् पूर्वनिपातः ॥ आद्यकार्तिकयो निबध्नीति

तन्मात्रावगतानीत्यर्थः॥ तेन सौत्राणां व्यावृत्तिः॥ अत्र कोटिद्वयं। इत्यपकन्याया सिद्धान्तीत्येकः॥ भाष्यवार्तिकनिबन्धानीत्यपरा॥ वाचका नीपंतं उभयत्र वि
 शेषणं॥ आधा अक्षरेत्यादिसंग्रहाय॥ द्वितीयायस्मिन् विधिरिपादिसंग्रहाय उभयविधानामपि व्याख्येयत्वात्॥ न च यास्मिन्नापि परिभाषाणां
 मत्यापि शब्दादितं वावगतत्वेन तासां न पुन्युदासपनिधिनिवाच्यः॥ भाष्यवार्तिकयोः पाणिनितंत्रयत्वं न तदितरस्यमात्रपदेन व्याकर्षणं स्यात्
 सज्जातीयपाणिनितंत्रयत्वं न च पाठस्यैव ग्रहणेनाहोपात्तः॥ तथा च सूत्रपाठानवगतत्वं सति भाष्यवार्तिकावतत्वं भाष्यवार्तिकनिबन्धत्वं॥ तेन उ
 तु गविकरणे एते भाष्यानुक्तत्वे पि भाष्ये नितत्वेन नासंग्रहः॥ अत्र वाचनिकानीपंतं विरोधणं। परिभाषाशब्दस्य सूत्र्यपेक्षनाया परिभाषा
 त्वं संकेतसंबंधेन तत्सहवत्वं॥ तच्च प्राचीनतंत्रयसंज्ञादिकां इत्येव काव्यकां इत्युक्तानामेव॥ तेषामेव तथा शिष्टव्यवहारविषयत्वात्॥ तेन पूर्वत्रा
 सिद्धेन स्थानिकद्वितीयादीनां व्यावृत्तिः॥ केचित्तु वाचनिकानीति शोपकस्याया सिद्धान्तीति पथा कूकैः॥ भाष्यवार्तिकनिबन्धानीति तूभयत्र विरोध
 णं॥ तेन सौत्राणां संज्ञा पूर्वको विधिरिति संप्रदायिनां व्युदास इत्युक्तः॥ तच्चिपं॥ सीरद्वेत्वादिभिः परिभाषात्वेनाभ्युपगतानां पूर्वत्रा सिद्धेन स्थानिक
 द्वितीयादीनां पाणिनितंत्रयस्यापकन्यायसिद्धे तत्र भाष्यसंमतत्वेन वतासां नमव्याख्यानेन न्यूनता पतेदुर्वारत्वात्॥ शोपकस्याया सिद्धान्तीति पथा तत्रोक्तं वा
 चनिकत्वेन तेनैव संग्रहसंभवं द्वितीयकोटिः फलभावाच्च॥ इत्यपकपदेनैतत्तदशास्त्रीयं लिङ्गं शोपकपदेन तंत्रप्रसिधायुक्तिः॥ परिभाषासूत्राणी
 ति॥ इदं वाचनिकानीति स्याद्विरोधणं॥ तेन तंत्रपरिभाषाकां इत्युक्तानामेव तंत्रग्रहणा प्रतिनातिप्रसंगः॥ एतेन न पक्षे नियमकारित्वं पक्षप्रामा
 न्योक्तं॥ संज्ञाशास्त्रान्यत्वेन सति संज्ञावार्थनिर्णयकत्वं वाचनिकी शक्तमित्युक्तं॥ अनुदातं पदमेकवर्णं अथेनानिबन्धेन स्यात्

क्षणमिति विधिनिषेधरूपपरिभाषाणां संग्रहापत्तेः॥ तस्मात्प्रत्याहारपदवत्परिभाषापदं॥ तथा शिष्टव्यवहारविषयेषु वचनेषु योगस्तु॥ तदुक्तं
 एकदेशस्थिताशास्त्रमवनेयातिदीपतो॥ परिशोतो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रवक्षते इति॥ परितः सर्वतः शास्त्रसंकेतितमर्थं भाष्ये बोधयतीति प
 वाक्ष्ये॥ व्याख्यायंत इति॥ अथोदाहरणशोपकादिप्रदर्शनेन विविच्यते इत्यर्थः॥ तत्रैतत्तदशास्त्रमूलभूतवत्तुदंशसूत्रांतर्गतशोपकसिद्धत्वा
 त्सिद्धे शब्दार्थसंबंधेन भाष्यहभिः प्रथममाश्रितत्वात् सर्वोपयोगित्वाच्च॥ स्याः प्राथम्यं युक्तमित्युक्तं॥ व्याख्यान इति॥ निर्णयार्थेति प्रतिव्याख्यान
 स्य हेतुत्वात् विभाषागुणे इति अत्र योगविभागात् पंचमी तत्र आधादित्वात् तसिः ननु पंचम्यास्तसि ननु तत्र किं सर्वनाम बहुभ्य इत्यनुवृत्तेः॥ अ
 न्यतरादर्थस्येति॥ अभिमतस्येति शेषः॥ आदिना न्यतमस्य संग्रहः॥ ननु विशेषप्रतिपत्तिः केषामित्याकांक्षायां शिथ्याणामितिकर्तुर्मयमा
 नतपोभयप्रामाविति पृष्टी प्रवृत्ताक्रमेणः शेषविवेकक्षया वाने दोषः॥ न च स्मरद्विद्वत्तद्व्याख्यानस्यापि निर्णायकत्वात् तत्र आह॥ शिष्टेति॥
 विशिष्टमाख्यानं व्याख्यानं आख्यानमुपदेशः॥ वैशिष्ट्यं वाच्यं परंपरावगतत्वं तेषां व्याख्यानपदस्याभियुक्तत्वं तत्र विवरण एव प्रसिद्धं॥ एवं च
 क्वचिन्नेदं शास्त्रापकं इत्युपदेशं न रूपप्रतिपत्तिपदार्थमाह॥ निश्चय इति॥ परिभाषास्थितिशब्दस्य शोकप्रसिद्धहेतुत्वात् कदादाह॥ यत इति
 यस्मात्तु हेतोरित्यर्थः॥ संदेहादिति॥ अभिमतानभिमतार्थरूपकोटिद्वयवगादिशानादित्यर्थः॥ शास्त्रमिति॥ इदमप्याहो॥ वाक्यं॥ प्रवृत्तत्वा
 त्॥ ननु भगवत्पाणिनिप्रतीतेस्मिन् शास्त्रे येषु स्मदादीनां संदेहमात्रेण प्रोक्तं सैधवमानयोतिवाक्यादवप्रमाणत्वं स्यात्तद्विषयस्य निषेधात्
 भवात् आलक्षणापदार्थो दुर्वचोत्त आह॥ अननुष्ठेति॥ प्रमाणार्थकं उक्तं शास्त्रेनाप्रशस्तार्थकमत्रः समाप्तः॥ अप्रशस्तं चानुष्ठानप्रतिवधकं भू

संभवेन तद्वैयर्थ्यात् व्याख्या न तदप्यस्य कायनं कल्पितेन तस्मिन् तत्र संभवेन हि निरुद्धत्वा अभिमतार्थस्योद्देश्ये

दणं

वर्णेनाथनर्थकेन न भवितव्यमिति मध्येन सर्वत्र सफलत्वस्य कृतीतया उक्तं ह्यस्य विधौ ह्युक्त्यादि उक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
लोपपत्तयेतदुपपादकस्य असिद्धत्वं बहिरंगमंतुरंगे इति वचनस्य कल्पनं एवमिति ह्युक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
हीतत्वेन कृतीतस्यापि प्रसक्त्या उक्त्या तस्मात्तदुपपादकस्य व्याख्या न तदप्यस्य कायनं कल्पितेन तस्मिन् तत्र संभवेन हि निरुद्धत्वा
कल्पनमिति भावः ॥ एतेन इति तौ पिण्डकारस्य स्वोद्देश्यार्थं दुर्बलमिति प्रसक्त्या ॥ एवं वा विधौ ह्युक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
स्य ॥ इह तु ह्येते पिण्डकारेण विप्रदेशे संदेहादिभिरनस्य तस्मात्तदुपपादकस्योद्देश्यत्वेन तत्प्रसक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
उक्तं गतेन ॥ यत्रैवं तत्रैवं मिति व्याप्तिरेकव्याप्तिः ॥ इत्युक्तं मुचिभिः ॥ एकस्मात्भावे अणपदेन तत्तदुपपादकस्य व्याख्या न तदप्यस्य कायनं कल्पितेन तस्मिन् तत्र संभवेन हि निरुद्धत्वा
पूर्वस्य दुरितं ह्यस्य व्यापारत्वात् कल्पने पिपरिभाषायाऽत उक्त्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
एवं न संभवतीति वाच्यं ॥ तु यस्यायेन तत्तदुपपादकस्य व्याख्या न तदप्यस्य कायनं कल्पितेन तस्मिन् तत्र संभवेन हि निरुद्धत्वा
र्थे आचार्यता स्याद्विषयत्वेनोक्त्या ह्युक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
लोपपत्तयेतदुपपादकस्य असिद्धत्वं बहिरंगमंतुरंगे इति वचनस्य कल्पनं एवमिति ह्युक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त
गमरुणं तदादिधिस्यानुद्देश्यत्वात् तद्वैयर्थ्यस्य उद्देश्ये ॥ न च ह्युक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त्या सिद्ध्या फलकत्वेन तत्प्रसक्त

